

آثار تربیتی صبر در زندگی انسان از منظر قرآن کریم

تاریخ دریافت مقاله: شهریور ۱۳۹۹

تاریخ پذیرش مقاله: مهر ۱۳۹۹

علی افرنگان^۱

^۱ دانشجوی کارشناسی ارشد، علوم قرآن و حدیث، دانشگاه علامه طباطبایی

نویسنده مسئول:

علی افرنگان

چکیده

به طور کلی هر عملی که از انسان سر می زند، موجب به وجود آمدن آثاری در زندگی آدمی می شود و در این میان صبر که یکی از فضایل اخلاقی است؛ و مورد تاکید خداوند نیز در قرآن کریم قرار گرفته آثار تربیتی فراوانی از خود در زندگی افراد بر جای می گذارد؛ لکن پژوهش حاضر که به شیوه توصیفی-تحلیلی و روش گرد آوری اطلاعات آن کتابخانه ای بوده، با هدف تبیین آثار تربیتی صبر در زندگی انسان به رشته تحریر درآمده است. یافته های پژوهش حاکی از آن است که صبر آثار تربیتی مهمی در زندگی انسان دارد که از جمله این آثار می توان به: اطاعت از خداوند، امداد غیبی و همراهی پروردگار با افراد صبور، سعادت و رستگاری، ترک گنا، موفقیت، دینداری، آگاهی نسبت به ویژگی های نیک و نهان، ایجاد روحیه امیدواری، غلبه بر مشکلات، استجاب دعا و دریافت پاداش، دفع بدی با خوبی و جلب محبت، جلب رضای خداوند و عاقبت به خیر شدن.

کلمات کلیدی: صبر، آثار تربیتی، قرآن کریم.

مقدمه

یکی از مفاهیم مهمی که در قرآن کریم مورد توجه قرار گرفته و آثار تربیتی فراوانی در زندگی انسان دارد، مفهوم صبر است. این واژه ۱۰۳ مرتبه در قرآن تکرار شده است. فقط خطاب به پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم بیست مرتبه فرمان به صبر آمده است. «وَ اصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ/ در راه ابلاغ حکم پروردگارت صبر و استقامت کن» (طور/۴۸). تأثیر صبر در زندگی انسان و موفقیت در مسیر تا آنجا است که در چند آیه از قرآن هم خود پیغمبر اکرم صلوات الله علیه توصیه به صبر شده است؛ از جمله: «وَلِرَبِّكَ فَاصْبِرْ/ و برای پروردگارت شکیبایی ورز» (مدثر، ۷) این آیه سرلوحه دعوت پیامبر بود و نشان این است که یکی از مهم ترین اموری که آن حضرت از ابتدا باید به آنها توجه داشته باشد این است که لازمه مسئولیتی که بر عهده اش گذاشته شده، صبر کردن به خاطر خدا است. بنابراین مفهوم صبر یکی از فضایل اخلاقی مورد تاکید خداوند در قرآن کریم می باشد و این فضیلت دارای آثار مثبت تربیتی فراوانی در زندگی افراد می باشد؛ بنابراین دانستن این مطلب که صبر دارای آثار تربیتی است ما را بر آن داشت تا به بررسی آثار تربیتی این صفت نیک با تکیه بر آیات قرآن کریم پرداخته و به این سؤالات که صبر دارای چه مفهومی در قرآن بوده؟ و چه آثار تربیتی با خود برای زندگی انسان به ارمغان می آورد؟ و همچنین در این زمینه نویسندگان مسلمانی قلم فرسایی نموده و آثار و تالیفات متعددی را به یادگار گذاشته اند. لکن با مطالعه و بررسی های صورت گرفته مقاله یا کتاب مستقلی که به بیان آثار تربیتی صبر به صورت فعلی پرداخته باشد؛ یافت نشد؛ و از این نظر بحث پیش رو از مباحث نو و بدیع به شمار می رود.

۱- مفهوم شناسی

برای جلوگیری از التقاط معنایی مخاطب که باعث کج فهمی و نارسایی مفهوم حقیقی نوشته می شود، در این بخش ذیل عنوان مفهوم شناسی لغوی و اصطلاحی به تبیین و توضیح واژه صبر پرداخته می شود تا مخاطب زیر سایه فهم صحیح لغوی و اصطلاحی واژه فوق، فهمی متناسب با غرض نوشته داشته باشد.

صبر در لغت و اصطلاح

صبر به عنوان مهم ترین صفت بازدارنده انسانی و یکی از فضایل اخلاقی می باشد. واژه صبر (به فتح صاد وسکون باء) به معنای استقامت و پایداری و ضدّ جزع می باشد.^۱ و این واژه در لغت عرب به معنای حبس و در تنگنا و محدودیت قرار دادن و نیز کنترل نفس هنگام وقوع مصیبت آمده است.^۲ و در فرهنگ اخلاقی نیز صبر عبارت است از وادار کردن نفس به انجام آنچه عقل و شرع اقتضا می کنند و بازداشتن از آنچه عقل و شرع نهی می کند.^۳ در روایتی از امام علی(ع) که در تقسیم بندی صبر صادر شده است، پرداخته می شود که می فرمایند: (و قال علی(ع): الصبر إما صبر علی المصیبه أو علی الطاعه أو عن المعصیه و هذا القسم الثالث أعلى درجه من القسمین الأولین). «صبر یا صبر بر مصیبت و یا صبر بر اطاعت و بندگی و یا صبر از گناه و معصیت است و این قسم سوم از دو قسم اول با ارزش تر و بالاتر است».^۴ لازم به ذکر است که در آیات قرآن علاوه بر اقسام سه گانه فوق درباره انواع صبر آیات فراوانی موجود می باشد؛ همچون صبر در میدان جنگ(انفال/۶۵)، صبر در برابر آزمایش های الهی(فرقان/۲۰) در توضیح اقسام سه گانه صبر باید گفت که منظور از «صبر بر اطاعت» ایستادگی در برابر مشکلات اطاعت فرمان خداست. اطاعت فرمان الهی در نماز و روزه و حج و جهاد و ادای واجبات مالی، مانند خمس و زکات و هم چنین صبر و شکیبایی در برابر مشکلات اطاعت اوامر استحبابی که دامنه گسترده ای دارد.^۵ همچنین مراد از «صبر بر معصیت»، ایستادگی در برابر شعله های سرکش شهوات و هیجان های برخاسته از هوا و هوس است که اگر چنین نباشد، طوفان شهوات و هوسها تمام ایمان و تقوا و پاکی و صدق و صفا و ... را از بین می برد.^۶ و در آخر مفهوم «صبر بر مصیبت» آن است که انسان در طول زندگی، در برابر حوادث دردناکی همچون از دست دادن عزیزان، خسارت های عظیم مالی، به خطر افتادن آبرو و حیثیت اجتماعی، گرفتاری در چنگال بیماری های صعب العلاج و افتادن در دام دوستان ناباب و شرکای خائن و حکومت ظالم

^۱ فراهیدی، العین، ج ۷، ص ۱۱۵.

^۲ جوهری، صحاح، بی تا، ج ۲، ص ۷۰۶.

^۳ راغب اصفهانی، مفردات، ۱۳۸۸ ش، ج ۲، ص ۳۷۱.

^۴ شرح نهج البلاغه لابن ابی الحدید؛ ج ۱؛ ص ۳۱۹.

^۵ مکارم شیرازی، اخلاق در قرآن، ۱۳۷۷ ش، ج ۲، ص ۴۶۷.

^۶ مکارم شیرازی، ۱۳۷۷ ش، همان.

و گاه همسران فاسد و ... صبر و شکیبایی را از دست ندهد.^۷ وجه مشترک در همه این معانی، مقاومت در برابر ناملایمات، استقامت، پایداری و ثبات قدم است.

۲- آثار تربیتی صبر

۲-۱. اطاعت خدا

در آیات قرآنی بر صبر به عنوان زمینه ساز اطاعت از خدا تاکید شده است. خداوند در آیهی ۴۶ سورهی مبارکهی انفال می-فرماید: «وَ أَطِيعُوا اللَّهَ وَ رَسُولَهُ وَ لَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَ تَذْهَبَ رِيحُكُمْ وَ اصْبِرُوا إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ» و از خدا و پیامبرش فرمان برید و با یکدیگر اختلاف و نزاع مکنید که سست و بد دل می‌شوید و قدرت و شوکتتان از میان می‌رود و شکیبایی ورزید زیرا خداوند با شکیبایان است» (انفال، ۴۶).

شکی نیست که انجام واجبات و اطاعت از خداوند کار دشواری است؛ زیرا لازمه اطاعت، آن است که انسان علیه هواهای نفسانی بایستد و در مقابل ظلم و ستم ایستادگی کند و یا به اموری بپردازد که سخت و دشوار است چنانچه در قرآن کریم آمده است «وَ اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَ الصَّلَاةِ وَ إِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ/ از صبر و نماز کمک بخواهید و بی‌تردید این کار جز بر کسانی که در برابر حق قلبی فروتن دارند دشوار و گران است» (بقره، ۴۵). «لکبیره» یعنی دشوار و سنگین است، «الا علی الخاشعین» جز بر کسانی که در برابر پروردگار خاشع و متواضعند، زیرا آنها کسانی هستند که انتظار دارند به پاداشی که برای صابران ذخیره شده است نایل شوند، از این رو سختیها بر آنان آسان می‌شود.^۸ در واقع انجام تکالیف الهی در شکل واجب و ترک حرام از آثار صبر است؛ چرا که صبر وسیله ای کارساز در انجام دستورهایی الهی است. امکان شب زنده داری در سایه‌ی صبر و شکیبایی به دست می‌آید و انسان صابر است که به مقام شب زنده‌داران می‌رسد. در بیان این قسم از صبر که استقامت بر طاعت خداوند و عدم سستی است، باید گفت هنگام اجرا و در اثنای ادای آن از خداوند غافل نشود، و در اجرای آداب و سنت های عمل سستی نکند و با رعایت شرائط ادب تا آخرین جزء عمل ادامه دهد، و در برابر انگیزه‌های فتور و سستی تا پایان کار شکیبایی ورزد. و این نیز صبری سخت و دشوار است، و شاید در قول حق تعالی که فرموده است: (... نِعْمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ * الَّذِينَ صَبَرُوا...) «چه خوب است پاداش آنها که برای خدا عمل می‌کنند * آنها کسانی هستند که در برابر مشکلات صبر و استقامت به خرج می‌دهند» (عنکبوت/۵۸-۵۹) مراد همین صبر باشد، یعنی تا اتمام عمل شکیبایی کردند.^۹ برای نمونه به چند مورد از نعمات روح افزایی که خداوند نعیم به صابران در اطاعت او وعده داده اشاره می‌گردد همچون نعمت: ۱- محبت «وَ اللَّهُ يُحِبُّ الصَّابِرِينَ» (آل عمران/۱۴۶). ۲- نصرت «إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ» (بقره/۱۵۳). ۳- بهشت «يُجْزَوْنَ الْعُرْفَةَ بِمَا صَبَرُوا» (فرقان/۷۵). ۴- پاداش بی حساب «إِنَّمَا يُوفَى الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ» (زمر/۱۰).^{۱۰}

امام موسی کاظم(ع) فرمودند: «يَا هِشَامُ اصْبِرْ عَلَى طَاعَةِ اللَّهِ وَ اصْبِرْ عَنْ مَعْاصِي اللَّهِ فَإِنَّمَا الدُّنْيَا سَاعَةٌ فَمَا مَضَى مِنْهَا فَلَيْسَ تَجِدُ لَهُ سُرُورًا وَ لَا حُزْنَ وَ مَا لَمْ يَأْتِ مِنْهَا فَلَيْسَ تَعْرِفُهُ فَاصْبِرْ عَلَى تِلْكَ السَّاعَةِ الَّتِي أَنْتَ فِيهَا فَكَأَنَّكَ قَدْ اغْتَبَطْتَ/ ای هشام! بر طاعت خدا صبر کن و در ترک معاصی او شکیبا باش؛ زیرا دنیا لحظه‌ای بیش نیست. آنچه گذشته جای شادی و غم ندارد و از آنچه نیامده نیز خبری نداری. پس لحظه‌ای را که در آن به سر می‌بری، صبور باش چنان که گویی خوشبخت و خوشحالی».^{۱۱}

۲-۲. امداد غیبی و همراهی پروردگار با افراد صبور

زمانی که فرد در برابر مشکلات روزمره صبر پیشه کند خداوند به او سعه‌ی صدر عطا می‌کند و او را با امدادهای غیبی یاری می‌نماید. قرآن کریم در دلداری مؤمنان می‌فرماید: «بَلَىٰ إِنْ تَصْبِرُوا وَ تَتَّقُوا وَ يَأْتُوكُمْ مِنْ قَوْرِهِمْ هَذَا يُمْدِدْكُمْ رَبُّكُمْ بِخَمْسَةِ آلَافٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُسَوِّمِينَ/ اگر شکیبایی و استقامت و (خودتان را) حفظ کنید، و (دشمنان) با همین سرعتشان به (سراغ) شما آیند، پروردگارتان شما را پنج هزار (نفر) از فرشتگان نشانه گذار مدد خواهد کرد» (آل عمران، ۱۲۵). در این آیه استقامت و تقوا، عامل نزول فرشتگان و امدادهای غیبی معرفی گشته. «إِنْ تَصْبِرُوا وَ تَتَّقُوا ... يُمْدِدْكُمْ رَبُّكُمْ»^{۱۲} زمانی که انسان از کنار رخداد بد زندگیش می‌گذرد و هیچ مشکلی سد راه او نمی‌شود، می‌داند که کسی با او هست که به او کمک می‌کند و می‌تواند تمام گره‌های هستی را بگشاید. خداوند در قرآن کریم خطاب به پیغمبر اکرم(ص) می‌فرماید: وَ لَقَدْ كَذَّبْتَ رَسُولًا مِنْ قَبْلِكَ

^۷ مکارم شیرازی، ۱۳۷۷ش، همان.

^۸ طبرسی، مجمع البیان، ۱۳۷۵ش؛ ج ۱، ص ۷۷.

^۹ کاشانی، تفسیر منهج الصادقین فی الزام المخالفین، ۱۳۶۶ش؛ ج ۷، ص ۱۵۷.

^{۱۰} قرائتی، تفسیر نور، ۱۳۸۸ش؛ ج ۱، ص ۲۳۹.

^{۱۱} مجلسی، بحار الانوار، ۱۴۰۳ق، ج ۱: ص ۱۵۲.

^{۱۲} قرائتی، تفسیر نور، ۱۳۸۸ش؛ ج ۱، ص ۶۰۱.

فَصَبِرُوا عَلَى مَا كُذِّبُوا وَ أُوذُوا حَتَّىٰ أَنَاهُمْ نَصْرُنَا وَ لَا مُدْبِلَ لِكَلِمَاتِ اللَّهِ وَ لَقَدْ جَاءَكَ مِنْ نَبِيِّ الْأُمْرُسَلِينَ «مسلمانان پیش از تو رسولانی تکذیب شدند و بر تکذیب و آزاری که دیدند شکیبایی ورزیدند تا یاری ما به آنان رسید و سنت‌های خدا را تغییر دهنده‌ای نیست و قطعاً بخشی از سرگذشت پیامبران به تو رسیده است». در آیه مورد بحث تأکید می‌کند که پیامبران در مقابل تکذیب و اذیت قوم خود صبر کردند و نتیجه آن رسیدن کمک الهی بود و خدا آنان را یاری کرد و بالاخره آنها پیروز شدند و این یکی از سنت‌های خدا در تاریخ است که جبهه حق و پیروان انبیا بالاخره بر جبهه باطل پیروز شوند و اراده ازلی خداوند بر این تعلق گرفته و این سنت قابل تغییر و دگرگونی نیست.^{۱۳} در نتیجه می‌توان گفت امدادهای قطعی خداوند از آثار صبر می‌باشد و اگر صبر پیشه گرفته شود، خداوند عنایت خاص خواهد داشت و از طرق و راه‌هایی که انسان گمان نمی‌کند به او کمک می‌کند تا به هدف و مقصود خویش برسد. این وعده حق الهی است که در صورت شکیبایی می‌تواند مورد کمک و امدادهای خاص قرار گیرد.

۲-۳. سعادت و رستگاری

قرآن کریم فلاح و رستگاری را در سایه صبر و مقاومت می‌داند. آنجا که می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَ صَابِرُوا وَ رَابِطُوا وَ اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ/ ای کسانی که ایمان آورده‌اید، شکیبیا باشید و در برابر دشمنان شکیبایی ورزید و نگهبان مرزها باشید و (خودتان را) از عذاب خدا حفظ کنید. باشد که شما رستگار شوید» (آل عمران، ۲۰۰). فعل امر اصبروا نخستین ماده این برنامه که ضامن سربلندی و پیروزی مسلمین است همان استقامت و صبر و ایستادگی در برابر حوادث است، که در حقیقت ریشه اصلی هر گونه پیروزی مادی و معنوی را تشکیل می‌دهد، و هر چه در باره نقش و اهمیت آن در پیشرفت‌های فردی و اجتماعی گفته شود کم است،^{۱۴} این همان چیزی است از امام صادق علیه السلام حکایت شده که صبر نسبت به ایمان، مثل سر نسبت به بدن است. «ان الصبر من الايمان كالرأس من الجسد»^{۱۵} در این آیه یکی از عوامل فلاح و رستگاری را صبر فردی و اجتماعی می‌داند یعنی افراد با ایمان هم باید در جهاد با نفس و مشکلات زندگی شکیبایی به خرج دهند و هم در برابر دشمن استقامت و پایداری کنند و با مراقبت دائم از مرزها و رعایت پروای الهی زمینه موفقیت را فراهم کنند و این صبر، زمینه‌ی رسیدن به سعادت و پیروزی آنان است.

اصولاً ارزش انسان به تقوای الهی است و صبر و مانند آن بستر ساز فلاح و رستگاری انسان است. همان‌طور که خداوند سبحان در قرآن کریم می‌فرماید: «أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُدْخَلُوا الْجَنَّةَ وَ لَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَ يَعْلَمِ الصَّابِرِينَ/ آیا پنداشته‌اید وارد بهشت می‌شوید در حالی که هنوز خدا کسانی از شما را که در راه خدا جهاد کرده‌اند، و شکیبایان را مشخص و معلوم نکرده است» (آل عمران، ۱۴۲). این آیه، به جهاد و صبر و مقاومت مؤمنان اشاره می‌کند. زیرا راه سیدن به بهشت صبر و جهاد است. قرآن می‌فرماید: «سلام علیکم بما صبرتم» (سوره رعد آیه ۲۴) سلام بر شما بهشتیان، به خاطر صبر و مقاومتی که داشتید. در این تعبیر لطفی است، نمی‌گوید سلام بر شما به خاطر حج و روزه و یا خمس و زکات، زیرا انجام هر عملی نیازمند صبر و پایداری است.^{۱۶}

۲-۴. ترک گناه

از ثمرات تربیتی صبر، دوری از گناه و معصیت است. انسان صبور از ارتکاب گناهانی همچون جزع بر قضای خداوند ایمن است و بر صبوری خود پاداش می‌گیرد. امام صادق (ع) می‌فرماید: «و کذلک الصبر یعقب خیرا، فاصبروا و وطنوا أنفسکم علی الصبر تو جروا/ همین‌طور صبر خیر را به دنبال می‌آورد. پس صبر کنید و مهیا کنید خود را برای صبر تا مزد داده شوید».^{۱۷} نمونه بارز صبر بر دوری از معصیت حضرت یوسف (ع) است که در طی مراحل مختلف در برابر مشکلات متعدد با کمک خدای تعالی متخلق به صبر شده بود.

در داستان حضرت یوسف علیه السلام می‌خوانیم که خداوند یوسف را به خاطر پاکدامنی، عزیز مصر گردانید. برادران او در اثر قحطی برای تهیه غذا و غله از کنعان به مصر آمدند؛ یوسف را شناختند و متعجب شدند که چگونه خداوند یوسف را عزیز مصر گردانیده است؟ حضرت یوسف در پاسخ آنان می‌فرماید: «.. قَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَيْنَا إِنَّهُ مَنْ يَتَّقِ وَ يَصْبِرْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ» «همانا خدا بر ما منت نهاده است؛ بی‌تردید هر کس پرهیزکاری کند و شکیبایی ورزد، (پاداش شایسته می‌یابد) زیرا خدا پاداش نیکوکاران را تباہ نمی‌کند» (یوسف/۹۰). جریان حالات یوسف علیه السلام «احسن القصص» بهترین سرگذشت

^{۱۳} جعفری، تفسیر کوثر، ۱۳۷۶؛ ج ۳ ص ۳۷۷.

^{۱۴} مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ۱۳۷۷؛ ج ۳ ص ۲۳۳.

^{۱۵} کلینی، کافی، بی تا؛ ج ۲ ص ۸۸.

^{۱۶} قرائتی، تفسیر نور، ۱۳۸۸؛ ج ۱ ص ۶۱۷.

^{۱۷} کلینی، کافی، بی تا، ج ۲ ص ۸۹.

نامیده شده، ظاهراً بدان جهت است که اخلاص یک بنده موحد در این سوره به نیکوترین وجهی مجسم شده است، جوانی در بحبوحه غریزه جنسی اش زن زیبایی او را به سوی خود می خواند، مجلس کاملاً از اغیار خالی است و همه وسائل فراهم است.^{۱۸} ولی حضرت یوسف علیه السلام در آن لحظات حساس و دشوار رنگ نباخته و از خداوند طلب کمک می کند تا دامن خود را از آرایش به گناه مصون دارد؛ بنابراین رسیدن حضرت یوسف علیه السلام به چنین موقعیت و نعمتی به خاطر تقوا و پاکدامنی و صبر و مقاومت او در برابر گناه و معصیت می باشد.

۲-۵. موفقیت

موفقیت در زندگی فردی و اجتماعی بدون شکیبایی و استقامت در راه هدف قابل تحقق نیست. قرآن کریم خطاب به مؤمنان می فرماید: «...إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عَشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتِينَ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا.../ اگر از شما بیست نفر صابر باشند بر دویست نفر چیره می شوند و اگر از شما صد نفر صابر باشند بر هزار نفر از کافران چیره می شوند» (انفال، ۶۵). پیامبر اکرم (ص) فرمودند: «بالصبر يتوقع الفرج و من يدمن قرع الباب يلج/ با صبر، انتظار گشایش می رود و کسی که پیوسته دری را بکوبد، عاقبت آن در به رویش باز می شود.^{۱۹} هم چنین امام علی (ع) فرمودند در جنگ صفین به یارانش فرمودند: «وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّبْرُ فَإِنَّ بَعْدَ الصَّبْرِ يَنْزِلُ عَلَيْكُمُ النَّصْرُ» به راستی و پایداری تکیه کنید، زیرا پس از پایداری است که پیروزی بر شما نازل خواهد شد.^{۲۰} آری به واسطه صبر انسان از بسیاری از آفات در زندگی در امان خواهد ماند. چنانچه امیرمؤمنان علی (ع) می فرماید: «الْحِلْمُ حِجَابٌ مِنَ الْآفَاتِ/ بردباری، مانعی در برابر آفت هاست».^{۲۱}

۲-۶. دینداری

از پیامبر اکرم (ص) نقل شده است که می فرمایند: «ایمان دو نیم است. نیمی صبر و نیمی شکر». به این معنا که انسان در زندگی یا در آسایش است که باید در آن حال شکرگزار باشد، یا در حال سختی و گرفتاری است که باید صبور باشد. از سوی دیگر صبر بر طاعت، صبر بر معصیت، صبر بر مصیبت تقریباً تمامی رفتارهای دینی را پوشش می دهد. همان گونه که از آموزه های دینی برداشت می شود صبر از خصلت هایی است که انسان را به کمال ایمان می رساند: «لَا يَسْتَكْمِلُ عَبْدٌ حَقِيقَةَ الْإِيمَانِ حَتَّى تَكُونَ فِيهِ خِصَالٌ ثَلَاثٌ التَّفَقُّهُ فِي الدِّينِ وَ حُسْنُ التَّقْدِيرِ فِي الْمَعِيشَةِ وَ الصَّبْرُ عَلَى الرَّزَايَا/ هیچ بنده ای حقیقت ایمانش را کامل نمی کند مگر این که در او سه خصلت باشد: دین شناسی، تدبیر نیکو در زندگی، و شکیبایی در مصیبت ها و بلاها».^{۲۲}

۲-۷. آگاهی نسبت به ویژگی های نیک و نهان

یکی از اثرات مهم صبر آن است که شخص صابر با مقاومتی که در میدان های زندگی در برابر حوادث و موانع از خود بروز می دهد به میزان نیروی خود و به خصوصیات آن و به خصال نیک و مهمی که در وجود او نهفته است و او در زندگی معمولی و بی درد سر خود هرگز با آن برخورد نکرده است، واقف می گردد. این مطلب را آن کسانی که فشارها و شدت های زندگی را چشیده و در راه هدفها و ایده آل های شریف تن به بلا و محنت داده اند به خوبی درک می کنند، چنین کسانی به طور حتم در مواجهه با خطرات بزرگ، در ظلمت ها و فشارها، در هنگامه هایی که یک ناظر بیگانه و بی خبر، آنها را شکست خورده و نابود شده می بیند، در صبر و مقاومت در خود فتوح و گشایشی احساس کرده اند، قدرتی بی سابقه و عظمتی شگفت آور دیده اند، چیزی را در وجود خود کشف کرده اند که قبلاً از آن به هیچ وجه خبر نداشتند. پس صبر موجب آن است که آدمی خود را بیشتر بشناسد و به نقاط مثبت وجود خود بیشتر پی برد و نیروهایی را که در همه عمر در خود نیافته کشف کند.^{۲۳}

۲-۸. غلبه بر مشکلات

نقش صبر در غلبه بر دشواری ها قابل انکار نیست. صبر مانع از پای درآمدن انسان در مواجهه با مشکلات است و مشکلات را برای فرد آسان می کند. بر همین اساس انسان باید برای رویارویی با مصیبت ها و بلاهایی که بر وی هجوم می آورد خود را آماده کند.

امیرالمؤمنین (ع) در این باره می فرماید: «لَا يَعْدُمُ الصَّبْرُ الظَّفَرَ وَ إِنَّ طَالَ بِه الزَّمَانُ/ انسان شکیبا پیروزی را از دست نمی دهد اگر چه زمانی طولانی بر او بگذرد».^{۲۴} یکی دیگر از نتایج صبر، این است که انسان صبور از ارتکاب گناهانی همچون جزع بر

^{۱۸} قرشی بنابی، تفسیر احسن الحدیث، ۱۳۷۵ش، ج ۵، ص ۷۴.

^{۱۹} کراجکی؛ کنزالفوائد، ۱۴۱۰ق؛ ج ۱ ص ۱۴۰.

^{۲۰} خامنه ای، گفتاری در باب صبر، ۱۳۵۸: ص ۶۸.

^{۲۱} تمیمی آمدی، غرر الحکم و درر الکلم، ۱۴۱۰ق: ص ۴۴.

^{۲۲} ابن شعبه حرانی، تحف العقول، ۱۴۰۳ق: ص ۴۴۶.

^{۲۳} خامنه ای، گفتاری در باب صبر، ۱۳۵۸ش؛ ص ۷۸.

^{۲۴} مجلسی، بحار الانوار، ج ۶۸: ص ۹۵.

قضای خداوند ایمن است و بر صبوری خود پاداش می‌گیرد. حضرت علی علیه السلام (به اشعث بن قیس که در مرگ فرزندش بی‌تابی می‌کرد) فرمود: «ان صبرت جرى عليك القضاء و انت مأجور و ان لم تصبر جرى عليك القضاء و انت مأزور. فاغتم شبابك قبل هرمك و صحتك قبل سقمك و اجعل الموت نصب عينك و استعد له بصالح العمل ودع الاشتغال بغيرك فان الموت يأتي اليك دونه/ اگر صبر کنی مقدرات بر تو جاری می‌شود و تو پاداش خواهی داشت، و اگر صبر نکنی باز هم مقدرات مسیر خود را طی می‌کند و وزر گناه بر تو خواهد بود. پس جوانیت را قبل از پیری و صحت را قبل از مرضت غنیمت بشمار، و مرگ را همیشه نصب العین خود قرار ده و خود را با عمل صالح مهیا و آماده آن نما و از اشتغال به غیر خود بپرهیز زیرا مرگ به طرفت می‌آید».^{۲۵}

۲-۹. استجاب دعا و دریافت پاداش

کسانی که بر طاعات و معاصی شکیبایی می‌کنند، آخرتی نیکو دارند و پاداش بی‌حسابی نزد خداوند دارند: «...إِنَّمَا يُؤَفِّي الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ/ فقط شکیبایان پاداششان را کامل و بدون حساب دریافت خواهند کرد» (زمر، ۱۰). کسی که صبر می‌کند خداوند دعای او را مستجاب می‌کند و جبران مصیبت او را می‌کند از پیامبر اکرم (ص) روایت شده است: «مَنْ أُصِيبَ بِمُصِيبَةٍ فَقَالَ كَمَا أَمَرَهُ اللَّهُ إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ اللَّهُمَّ أَجْرُنِي مِنْ مُصِيبَتِي وَأَعْقِبْنِي خَيْرًا مِنْهُ فَعَلَ اللَّهُ ذَلِكَ/ هر بنده مؤمنی که بر او مصیبتی وارد آید و چنان که خداوند او را فرمان داده است بگوید: ما از خداییم و به سوی او باز می‌گردیم، خداوند! مرا در این مصیبت پاداش ده و بهتر از این را برایم پیش آور، خداوند همان گونه با او عمل می‌کند».^{۲۶} در قرآن کریم اثری برتر و بالاتر از این صبر بیان شده است: الَّذِينَ إِذَا أَصَابَتْهُمُ مُصِيبَةٌ قَالُوا إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ * أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَرَحْمَةٌ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ/ همان کسانی که چون بلا و آسیبی به ایشان می‌رسد می‌گویند: ما از آن خداییم و به سوی او باز می‌گردیم * آنانند که درودها و رحمتی از پروردگارش بر آنان است و آنانند که هدایت یافته‌اند (بقره، ۱۵۷-۱۵۶).

هشام بن حکم از امام صادق علیه السلام نقل کرده که فرمود: «چون روز قیامت شود گروهی از مردم بر خاسته به نزدیک در بهشت می‌آیند، به آنان گفته می‌شود: شما کیستید؟، گویند: ما اهل صبر هستیم! گفته می‌شود: بچه چیز صبر کردید؟ گویند: ما در اطاعت خداوند صبر کردیم و از معصیت خدا (در انجام ندادن معصیت خدا) صبر کردیم، پس خداوند گوید: آنان راست می‌گویند وارد بهشت کنید».^{۲۷}

امیرمومنان (ع) درباره آثار صبر می‌فرماید: «إِنَّكَ إِنْ صَبَرْتَ جَرَّتْ عَلَيْكَ الْمَقَادِيرُ وَأَنْتَ مَأْجُورٌ وَإِنَّكَ إِنْ جَزَعْتَ جَرَّتْ عَلَيْكَ الْمَقَادِيرُ وَأَنْتَ مَأْزُورٌ/ اگر صبر کنی مقدرات الهی بر تو جاری می‌شود و اجر خواهی بُرد و اگر بی‌تابی کنی باز هم مقدرات خداوند بر تو جاری می‌شود و گناهکار خواهی بود».^{۲۸}

۲-۱۰. دفع بدی با خوبی و جلب محبت

خداوند در آیات ۳۴ و ۳۵ سوره فصلت به یکی از آثار تربیتی صبر اشاره می‌فرماید: «وَلَا تَسْتَوِي الْحَسَنَةُ وَلَا السَّيِّئَةُ ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ فَإِذَا الَّذِي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ * وَ مَا يُلْقَاهَا إِلَّا الَّذِينَ صَبَرُوا وَ مَا يُلْقَاهَا إِلَّا ذُو حَظٍّ عَظِيمٍ/ نیکی و بدی یکسان نیست. (بدی) را به بهترین شیوه دفع کن. (با این برخورد متین و نیک) ناگاه کسی که میان تو و او دشمنی است (چنان شود) که گویی دوستی نزدیک و صمیمی است * این بهترین شیوه را جز کسانی که صبر کردند نمی‌یابند و جز کسانی که بهره بزرگی دارند به آن نمی‌رسند» (فصلت، ۳۵-۳۴). و ما یلقاها إلا الذين صبروا: در بیان مدح خصلت دعوت که از خصلتهائی است که با صبر و بردباری میتوان بآن نائل گشت و بسهولت هرگز بدست نخواهد آمد که شخص در دعوت بحق تحمل ناگواریها و غیظ و خشم خود را از سخنان ناهنجار مردم فرونشاند و در برابر آزار و اذیت‌های مردم فرومایه صبر و بردباری و خونسردی از خود نشان دهد تا بتواند بدعوت و نصیحت خود ادامه دهد و قلوب قاسیه مردم را ملایم و شنوا گرداند.^{۲۹}

انسان‌ها به طور طبیعی واکنش متقابلی انجام می‌دهند و اگر نیکی از کسی ببینند می‌کوشند نیکی کنند و کمتر کسی است که در برابر نیکی بدکاری کند. هم چنین کمتر کسی است که در برابر بدی دیگران اقدام به نیکی کند و بدی را به نیکی پاسخ دهد. اما کسانی که صبر پیشه کرده‌اند، هرگز بر اساس رفتارهای دیگران واکنش نشان نمی‌دهند؛ بلکه سعی می‌کنند بر اساس

^{۲۵} شهید ثانی، آرام بخش دل داغدیدگان (ترجمه مسکن الفؤاد) ص ۴۴.

^{۲۶} مجلسی، بحارالانوار، ۱۴۰۳، ج ۷۹: ۱۳۲.

^{۲۷} حر عاملی، وسائل الشیعه، ص ۹۸.

^{۲۸} مجلسی، بحارالانوار، ۱۴۰۳، ج ۶۸: ۱۵۲.

^{۲۹} حسینی همدانی، انوار درخشان در تفسیر قرآن ۱۴۰۴ق، ج ۱۴ ص ۴۲۸.

اخلاق و آموزه های انسانی و الهی پاسخ دهند. این گونه است که در برابر بدی دیگران اقدام به نیکی می کنند و نشان می دهند که همانند دیگران نیستند بلکه در یک مرتبه بالاتر از اخلاق و انسانیت قرار دارند. صبرپیشگی عامل نیکی در برابر بدی دیگران است یعنی به جای مقابله به مثل کار نیک می کند و رفتاری برتر از خود بروز می دهد. بنابراین از دیگر آثار صبر در برابر بد رفتاری های دیگران و دفع آن به بهترین شیوه می توان به جلب دوستی دیگران و زمینه برطرف شدن دشمنی ها اشاره کرد.

بر اساس آیات قرآن کریم، صبرپیشگی زمینه ساز عفو و گذشت از بدی دیگران است: «وَإِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ بِهِ وَلَئِنْ صَبَرْتُمْ لَهُوَ خَيْرٌ لِلصَّابِرِينَ / و اگر مجازات کردید پس فقط به مانند ستمی که به شما شده مجازات کنید و اگر شکیبایی ورزید (و از مجازات کردن بگذرید) این کار برای شکیبایان بهتر است» (نحل، ۱۲۶). مفسران در معنای جمله «و لئن صبرتم لهو خیر للصابرین» گفته اند: که اگر بر تلخی عقاب کفار بسازید و در مقام تلافی بر نیائید برای شما بهتر است، چون این صبر شما در حقیقت ایثار رضای خدا و اجر و ثواب او بر رضای خودتان و تشفی قلب خودتان است، در نتیجه عمل شما خالص برای وجه کریم خدا خواهد بود، علاوه بر این، گذشت، کار جوانمردان است، و آثار جمیلی در پی دارد.^{۳۰}

۱۱-۲. جلب رضای خداوند

خداوند در آیه ۱۳۰ سوره مبارکه طه خطاب به پیامبر اکرم (ص) می فرماید: «فَاصْبِرْ عَلٰی مَا يَقُولُونَ وَ سَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ غُرُوبِهَا وَمِنْ آنَاءِ اللَّيْلِ فَسَبِّحْ وَأَطْرَافَ النَّهَارِ لَعَلَّكَ تَرْضٰی / پس در برابر آنچه (مشرکان) می گویند شکیبا باش و پیش از طلوع خورشید و پیش از غروب آن پروردگارت را همراه با سپاس و ستایش تسبیح گوی و نیز در بخشی از ساعات شب و اطراف روز تسبیح گوی تا (تا سنتها و تدبیرهای او) خشنود شوی» (طه، ۱۳۰). همین مطلب می تواند برای ما راهگشا باشد که اگر کسی بخواهد به مقام رضا برسد و از آثار خشنودی و رضایت الهی در دنیا و آخرت بهره مند شود می بایست، صبر را در برابر اذیت و آزار دشمنان پیشه گیرد و اجازه ندهد که اذیت و آزار او را بی تاب کند و از انجام مسئولیت و ماموریت باز دارد و مانع حرکت طبیعی به سوی هدف شود. صبر زمینه ساز دستیابی به مقام رضاست که از مقام های بزرگ است؛ زیرا خشنودی خدا در برگیرنده بسیاری از منافع مادی و معنوی و دنیوی و اخروی است. اگر انسان به مقام رضا برسد از بهشت رضوان بهره مند خواهد شد و دل وی در دنیا نیز به آرامش و خشنودی می رسد؛ چرا که خشنودی الهی به طور طبیعی خشنودی دل را به همراه خواهد داشت. به هر حال اگر کسی بخواهد به مقام رضای الهی دست یابد می بایست صبر را به عنوان یکی از مهم ترین ابزارهای دست یابی در پیش گیرد و به آن پای بند باشد.^{۳۱}

نتیجه گیری

پژوهش حاضر، به دنبال پاسخی مناسب به این سؤال بوده است که: بر اساس آیات قرآن کریم، صبر در زندگی انسان چه آثار و پیامدهای تربیتی دارد؟ بر این اساس، پس از بررسی آیات و روایات موجود، یافته های تحقیق استخراج گردید: یکی از پیامدهایی که صبر به دنبال دارد اطاعت خدا است. انسان صبور همواره پروردگار را در کنار خود می بیند و امدادهای الهی به کمک او می آیند. سعادت و رستگاری در پرتو صبر و استقامت به دست می آید و با صبر است که انسان از گناه و معصیت دوری جسته و در زمره دینداران واقعی قرار می گیرد.

همچنین از آیات قرآن کریم برداشت می شود که موفقیت در زندگی فردی و اجتماعی بدون شکیبایی و استقامت در راه هدف قابل تحقق نیست و با وجود این خصیصه اخلاقی فرد نسبت به ویژگی های نیک و نهان خود آگاهی می یابد و روحیه امیدواری در درونش ایجاد می شود و به آسانی می تواند بر مشکلات غلبه یابد. استجاب دعا و به دنبال آن دریافت پاداش، از آثار صبر و شکیبایی است و انسان صبور با داشتن این خصلت نیک، بدی را با خوبی دفع کرده و محبت دیگران را نسبت به خود جلب می کند و وجود این همه آثار سبب جلب رضای خداوند و عاقبت به خیر شدن فرد می شود.

^{۳۰} طباطبایی، تفسیر المیزان، ۱۳۷۴ ش؛ ج ۱۲ ص ۵۳۸.

^{۳۱} رضایی اصفهانی تفسیر قرآن مهر ۱۳۸۷ ش؛ ج ۱۳ ص ۱۲۸.

منابع و مراجع

- ۱- قرآن کریم.
- ۲- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، تحف العقول، قم: جامعه مدرسین. ۱۴۰۴ق.
- ۳- ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبئه الله، شرح نهج البلاغه، قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی، ۱۴۰۴ق.
- ۴- جوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح (تاج اللغة و صحاح العربیة)، بیروت: دار العلم للملایین، چاپ اول. بی تا.
- ۵- جعفری، یعقوب، تفسیر کوثر، ۶جلد، موسسه انتشارات هجرت؛ قم، چاپ: اول، ۱۳۷۶ ه.ش.
- ۶- حر عاملی، محمد بن حسن. جهاد النفس و مسائل الشیعۀ، ترجمه علی صحت. تهران: انتشارات ناس.
- ۷- خامنه ای، سید علی، گفتاری در باب صبر، تهران: انتشارات امت. ۱۳۸۵ش.
- ۸- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ قرآن/ ترجمه: خسروی حسینی، غلامرضا، تهران: مرتضوی، چاپ دوم. ۱۳۷۴ش.
- ۹- کلینی، محمد بن یعقوب کافی، دار الاضواء، بیروت، بی تا.
- ۱۰- شهید ثانی، زین الدین بن علی، آرام بخش دل داغدیدگان (ترجمه مُسکَن الفؤاد). ترجمه حسین جناتی. قم: انتشارات روح. بی تا.
- ۱۱- مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی. بحار الأنوار، چاپ دوم، جلد ۶۸. بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
- ۱۲- فراهیدی، خلیل بن احمد، کتاب العین، قم؛ چاپ دوم، بی تا.
- ۱۳- مکارم شیرازی، اخلاق در قرآن، قم؛ مدرسه الإمام علی بن ابی طالب (علیه السلام)، چاپ اول. ۱۳۷۷ش.
- ۱۴- طبرسی، فضل بن حسن، ترجمه تفسیر جوامع الجامع، ۶جلد، آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهشهای اسلامی مشهد مقدس، چاپ: اول، ۱۳۷۵ه.ش.
- ۱۵- کاشانی ملا فتح الله، تفسیر منهج الصادقین فی الزام المخالفین، تهران؛ کتابفروشی محمد حسن علمی، چاپ سوم. ۱۳۳۶ش.
- ۱۶- قرائتی، محسن تفسیر نور، تهران؛ مرکز فرهنگی درسهایی از قرآن، چاپ اول. ۱۳۸۸ش.
- ۱۷- قرشی بنابی، علی اکبر، تفسیر احسن الحدیث، تهران؛ مرکز چاپ و نشر بنیاد بعثت، چاپ دوم. ۱۳۷۵ش.
- ۱۸- کراچکی، محمد بن علی، کنز الفوائد - محقق / مصحح: نعمه، عبد الله؛ قم، دار الذخائر چاپ: اول ۱۴۱۰ق.
- ۱۹- رضایی اصفهانی، محمد علی، تفسیر قرآن مهر، قم، پژوهشهای تفسیر و علوم قرآن، چاپ: اول، ۱۳۸۷ ه.ش.
- ۲۰- حسینی همدانی، محمد، انوار درخشان در تفسیر قرآن، تهران، لطفی چاپ: اول، ۱۴۰۴ ه.ق.
- ۲۱- طباطبایی، محمد حسین، ترجمه تفسیر المیزان، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم دفتر انتشارات اسلامی، چاپ: پنجم، ۱۳۷۴ ه.ش.
- ۲۲- تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد، غرر الحکم و درر الکلم، قم؛ چاپ دوم. ۱۴۱۰ق.